

Токсоналиева А.М.

КЫТАЙ ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛДЕРИНДЕГИ ТУУРАНДЫ СӨЗДӨР

Токсоналиева А.М.

ЗВУКОПОДРАЖАТЕЛЬНЫЕ СЛОВА В КИТАЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ

А.М. Toksonalievа

THE ONOMATOPOEIAS IN CHINESE AND KYRGYZ LANGUAGES

УДК: 80/81:811.362

Макалада кытай жана кыргыз тилдериндеги тууранды сөздөрдүн фонетикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү каралат.

Негизги сөздөр: тууранды сөздөр, кытай тили, кыргыз тили, тууранды сөздөрдүн тобу.

В статье рассматриваются семантические и фонетические особенности звукоподражательных слов китайского и кыргызского языков.

Ключевые слова: звукоподражательные слова, китайский язык, кыргызский язык, классификация звукоподражательных слов.

This article is about discusses of semantic and fonetic especially onomatopoeias the Chinese and kyrgyz languages.

Key words: onomatopoeias, chinese, kyrgyz language, classification of onomatopoeias words.

Азыркы учурда лингвистикада да, педагогикалык тажрыйбада да тилдерди салыштырып изилдөө маселесине көп көңүл бурулууда. Тилдерди салыштырып изилдөө ар бир тилдин өзгөчөлүк мүнөзүн терең ачууга мүмкүнчүлүк берет. Бул макалада кытай жана кыргыз тилдериндеги тууранды сөздөрдүн фонетикалык жана семантикалык өзгөчөлүктөрү каралат.

Кытай жана кыргыз тилдери тууранды сөздөргө бай. Алар оозеки речте гана колдонулуп келбестен, жазуу речинде (көркөм адабиятта, публицистикалык чыгармада ж.б.) да кеңири колдонулат. Эки тилде тең тууранды сөздөр (б.а. ономатопея) бизди куурчаган айлана-чөйрөдөгү жандуу жана жансыз заттардан чыккан үндү, добушты туурап, алардын ар кандай кыймыл-аракетин, ал-абалын, сырткы көрүнүшүн элестетип көрсөткөн сөздөр тууранды сөздөр деп аталат [1]. Бирок, бул эки тил типологиялык жактан ар башка типке киргенине байланыштуу жана тил өкүлдөрүнүн жаратылыш сезүүсү ар кандай болуусунан улам, тууранды сөздөр фонетикалык жана семантикалык түзүлүштөрү менен айырмаланат. Ушундан улам, эки тилдеги тууранды сөздөр бирде бири-бирине шайкеш келип, бирде окшобогон ар кандай топторго бөлүнөт.

Кытай тилинин окумуштуусу О.П. Фролова кытай тилиндеги тууранды сөздөрдү үндү тууроо сапаты боюнча эки чоң топко бөлөт [2]:

1. Адамзаттын, айбандардын, курт-кумурскалардын ж.б. жандуу заттардын үндөрүн туураган тууранды сөздөр: 唧唧咕咕 *jijigugu* - *кобууроо, күңкүлдөө*;

啾啾 *jiujiu* - *мышыктын мыёлоосу*; 汪汪 *wangwang* - *иттин арсылдоосу*; 恰恰 *qia-qia* - *куштун чыйылдоосу ж.б.* Мисалы: 留连戏蝶时时舞, 自在娇莺恰恰啼。(杜甫 «江畔独步寻花») - *Ар дайым көпөлөктөр оюн салып бийлешип, Заргалдактар ажайыптуу эркин чыйп-чыйп деп чыйпылдашат* (Ду Фу «Жээкте жалгыздыкта жазга суктануу»).

2. Табияттын ар кандай дабыштарын, адамзатты куурчаган айлана-чөйрөнүн жана жаратылыш кубулуштарын туураган тууранды сөздөр. Мисалы: 哗哗 *huahua* - *шырылдоо, шыркыроо*; 噗噜噜 *pululu* - *ичке шырылдап аккан суунун үнү*; 劈里啪啦 *pilipala* - *жарылуучу заттардын үнү*; 咔嚓 *kacha* - *илмектин же кайчынын чакылдаган үнү*; 嘀嘀嗒嗒 *dididada* - *жамгырдын жааган үнү ж.б.*

Ошондой эле кытай тилинин илимпозу Инь Бинюн «Кытай тилинин фонетикасы жана орфографиясы» («汉语拼音和正词法») аттуу эмгегинде тууранды сөздөрдү келип чыгышына карай бири-биринен айырмалап төмөнкү топко бөлүштүрөт [3]:

Биринчи топ алгач классикалык адабияттарда пайда болгон, бүгүнкү күндө жазуу стилинде сакталып байма-бай колдонулат. Мисалы: 流水潺潺 *liúshuǐ chánchán* - *суунун шылдыраганы*; 书声琅琅 *shūshēnglángláng* - *китепти үн чыгарып окуугандагы добуш*.

Мындай тууранды сөздөрдүн формасы туруктуу келип, ар дайым жазуу речинде колдонулуп жана пиньинь (транскрипция) жазуусунда тондор менен белгиленет.

Экинчи топ - бул азыркы кытай тилинде пайда болгон тууранды сөздөр. Инь Бинюндун айтымында, азыркы ономатоптор иероглифте конкреттүү тон менен белгиленбейт, анын себебинен пиньинге тон коюулбайт. Жыйынтыгында, азыркы кытай тилиндеги тууранды сөздөрдүн көпчүлүгү биринчи тон менен айтылат.

Азыркы кытай тилиндеги бардык ономатоптордун түзүмүнө карата үч чоң топко бөлсөк болот:

1. Жөнөкөй тууранды сөздөр. Бир жана эки муунду тууранды сөздөрдөн турат. Бир муунду ономатоптор. Мисалы: 嘟 *dū* - *телефондун гудогу*; 喔 *ō*, 喔 *wō* - *короздун кыйкырыгы*.

Эки муунду ономатоптор, алар бирдей инициаль (үнсүз тыбыш) жана финаль (үндүү тыбыш) аркылуу түзүлөт:

Бирдей инициаль:

叮咚 dingdong - *шыңгыроо, шылдыроо;*

乒乓 pingpang - *бири-бирине урулган нерседен чыккан дабыш;*

滴答 dida - *сааттын чыкылдоосу.*

Бирдей финаль:

呼噜 hulu - *коңурук, коңуруктун ышкырыгы;*

唧唧 kuanglang - *шырылдоо, чыйкылдоо, дабыра-туу, мисалы, гонгу (музыкалык урма аспап);*

轰隆 honglong - *күңгүрөк, карс-курс эткен дабыш;*

喀嚓 kacha - *карсылдоо, чартылдоо.*

2. Катар айтылган тууранды сөздөр. Азыркы кытай тилинде катар айтылган тууранды сөздөрдүн формасы салыштырмалуу көбүрөөк:

-**АА:** 呼呼 huhu - *шамаал үнү;* 哇哇 wawa - *баланын ыйлаган үнү;* 咚咚- dongdong - *барабандын тарсылдагы;* 汪汪 wangwang - *иттин үрүүсү.* Мындай түзүлүштөгү ономатоптордун жардамы аркылуу кытай тилинде сөздөр жасалат, мисалы: 蹦蹦 bengbeng - *унаанын жүрүүдөгү үнү,* ал эми сөз жасоодо 蹦蹦+车 = 蹦蹦车 bengbengche - *үч дөңгөлөктүү кичинекей унаа.*

-**АВВ:** 哗啦啦 hualala - *шамал добушу же суунун шылдыроосу;* 轰隆隆 honglonglong - *баранбандын добушу.* Бул тууранды сөздөр акыркы муундун катар айтылуусу аркылуу жасалат.

-**ААВ:** 叮叮当 dingdingdang - *темир буюмунун бири-бирине урулган үнү;* 乒乒乓乓 pingpingpang - *бири-бирине урулган нерсенин үнү.* Бул формадагы тууранды сөздөр биринчи муунду катар айтылуусунда пайда болот.

-**ААВВ:** 噼里啪啦 pīlǐ-pā-lā - *тарсылдоо;* 滴滴答答 dīdī-dādā - *сааттын чыкылдоосу;* 唧唧咕咕 jījī-gūgū - *шыбыр, күбүр.* Мындай формадагы ономатоптор катар айтылып, дефис менен ажыратылып берилет.

-**АВАВ:** 哗啦哗啦 huā-lā huā-lā - *жаан жана шамалдын үнү;* 嘀嗒嘀嗒 dīdā dīdā - *сааттын чыкылдоосу.*

3.Аффикстердин жардамы менен пайда болгон тууранды сөздөр.

Бул топтогу тууранды сөздөр эки муундан туруп, биринчи муун 里 lǐ аффиксинин жардамы менен жасалып, экинчиси L мууну менен айкалышып бирдей финалдар аркылуу берилет. Мисалы: 噼里啪啦 pīlǐ-pā-lā - *жарылуучу заттардын үнү;* 乒里乓乓 pīnglǐ-pāngpāng - *бири-бирине урулган нерсенин үнү.*

Кытай тилиндеги кээ бир тууранды сөздөрдү кыргыз тилине которууда эквивалентти жок жана мааниси жагынан жакындатып берүүгө да мүмкүн эмес. Мисалы: 呱嗒 guā-dā - *желтингичти ачкандагы үнү;* 欵欵 chuā-chuā - *куштун ылдам жерге конгондогу үнү;* 嗡嗡 wēng-wēng - *канаттуу курт-кумурскалардын ызылдоосу.* Мындай көрүнүштөгү тууранды

сөздөрдү которуу учурунда сүрөттөө ыкмасы колдонулат.

Ал эми кытай тилинин тууранды сөздөрүн семантикалык жагынан караганда, аларга көп маанилүүлүк мүнөздүү. Кээ бири эки же андан ашык мааниси туюндурат: 吧儿吧儿 bā-er bā-er - 1. *Келжирөөнүн үнү,* 2. *Унаанын эскертүү үнү,* 3. *Иттин үрүүсү;* 嘀嗒 didā-dīdā - 1. *Үйлөмө аспаптын үнү,* 2. *Сааттын чыкылдоосу,* 3. *Жамгырдын тамчысы;* 哗啦啦 huā-lā-lā - *Кулаган буюмдун үнү,* 2. *Аккан суунун үнү,* 3. *Жерге түшкөн жалбырактын же жамгырдын үнү.* Албетте, мындай учурда анын маанисин контекстке карата түшүнүүгө болот.

Кытай тилинде синонимдик байланыштагы тууранды сөздөр да бар. Мисалы: 蹦蹦 bengbeng, 噗咚 pū-dōng pū-dōng, 突突 tū-tū - *жүрөктүн согушу;* 咕嘟咕嘟 gū-dū-gū-dū, 咕瞪咕瞪 gū-dēng-gū-dēng - *адамдын сууну тез ичип жаткандагы чыккан үнү;* 哈哈 hā-hā, 嘻嘻 xī-xī, 嘿嘿 hēi-hēi - *күлкү.*

Түзүлүш курамын карай турган болсок, анда кытай тилинин тууранды сөздөрү негизинен эки, үч жана төрт муунду. Фонетикалык көрсөткүчтөрү боюнча катар айтылып түзүлгөн сөздөргө окшош.

Демек, фонетикалык көз карашта, азыркы кытай тилинин тууранды сөздөрү жалпысынан биринчи тон менен берилип жана түзүлүшүнүн формасы бирдей. Көпчүлүгү мурун аркылуу айтылган жоон тыбышы – ng менен бүтөт. Андан тышкары, татаал тууранды сөздөр көбүнчө катар айтылган сөздөр аркылуу пайда болот. Ал эми мааниси жагынан көп маанилүү жана синоним тууранды сөздөрүн камтыйт.

Кыргыз тилиндеги тууранды сөздөрдү карасак, анда алар маанисине жана грамматикалык белгилерине карата эки топко бөлүнөт [4]:

1. Табыш тууранды сөздөр.
2. Элес тууранды сөздөр.

1.Табыш ономатоптору адамдын, жаныбарлардын үндөрүнөн, алардын кыймыл-аракетинен, жаратылыштагы жандуу жана жансыз заттардан чыккан ар кандай үндөрдү, дабыштарды туурап билдирет: тарс, даңк, чыйк, чык-чык, шалдыр-шалдыр, мөө, маа, каң, ж.б.

Табыш тууранды сөздөрдү мааниси жагынан бир нече топторго бөлүүгө болот:

1. Айбандардын добушун туюндуруучу сөздөр: мөө, арр, мыя-мыя, ау-ау, ав-ав ж.б.
2. Куш-канаттуулардын добушун туюндуруучу сөздөр: чыйп-чыйп, как-как, чырк-чырк, кыла-кыла ж.б.
3. Курт-кумурскалардын, чымын-чиркейлердин добушун туюндуруучу сөздөр: зың-зың, ыши, дың, ызз ж. б.
4. Адамдан чыккан добушту туюндурган сөздөр: күңк, бырс, күбүр-шыбыр, ха-ха, түү, быш ж. б.
5. Жаратылыштын жансыз заттарынан, кубулуштарынан жана өсүмдүктөрүнөн чыккан добуш: чарт, шалдыр, шуу, шудур, каңк, шак-шак ж.б.
6. Суюк, жумшак майда нерседен чыккан добуштар: шар, шыр, шалп ж.б.

Табыш тууранды сөздөр тууралоо процессинде жөнөкөй жана татаал болуп эки формага ээ. Жөнөкөй формасы бир гана тууранды сөздөрдөн түзүлөт: *чарт, каңк, тарс, күүк, ызз ж. б.* Ал эми татаал формасы эки же андан ашык сөздөн туруп, мааниси жагынан үч топко бөлүнөт:

1. Эки түгөйү тең толук маанини билдирген сөздөр. Бул сөздөр көбүнчө бири-бирине синоним болушуп, бир түшүнүктү билдирет: *кыйк-чийк, калдыр-шалдыр, тарп-тарп, кыр-кыр ж.б.* Мисалы: *Терезе тык-тык этип, эже деген үн чыкты (Т. Сыдыков.)*

2. Эки түгөйдүн бири маани берген, экинчиси маани бербеген сөздөр. Мында экинчи сөздүн үндүү же үнсүз тыбышы өзгөрүп, өзүнчө мааниге ээ болбой, маанилүү түгөй менен уйкашып айтылат: *шак-шук, каңк-күүк, кобур-собур, карс-курс ж.б.*

3. Эки түгөйү тең маани бербеген сөздөр. Кыргыз тилинде бул топко кирген сөздөр сан жагынан аябай аз: *жыз-быз, ызың-кызың ж.б.*

Фонетикалык көз карашта тыбыш тууранды сөздөр үндөштүк мыйзамына толугу менен ылайыкташып *жоон, ичке, эриндешип жоон же эриндешип ичкерип* айтылат.

Элес ономатоптору заттардын, көрүнүштөрдүн кыймыл-аракетин, кулк-мүнөзүн ж.б. көзгө көрүнгөн кандайдыр бир элесин туюндуруп, өздөрүнүн түзүлүү шарты жана семантикасынын негизинде табыш тууранды сөздөрүнөн айырмаланат. Жогоруда белгиленгендей, табыш тууранды сөздөр чыныгы табигый добуштары менен тыгыз байланышта болуп, угуу сезимине таянып, аны түздөн-түз туураганды туюндурат. Ал эми элес тууранды сөздөр көрүү сезимине негизделип, чыныгы көзгө көрүнгөн ар кандай кыймылдын, келбет-көрүнүштүн элесин туурап көрсөтөт. Ошондой эле элес ономатоптор маанилик жагынан табыш сөздөргө караганда татаал келет, себеби ал заттын кыймылын, турпаттын бүтүндөй чагылдырат.

Элес сөздөр заттардын кыймыл-аракетин тууроосу же мааниси боюнча төмөнкү топторго бөлүнөт:

1. Заттардын кыймыл жүрүшүнүн сырткы көрүнүшүн аныктаган сөздөр: *багжаң-багжаң, далдаң-далдаң, жалт-жалт, калч-калч, серең-серең, бырбың-бырбың ж.б.*

2. Кыймыл-аракеттин чукулун аныктаган сөздөр: *жалт, жарк-журк, кылт, шып, селт, дирт ж.б.* *Бир убакта ал селт этип көзүн ачты.* (Т.Касымбеков)

Мындан тышкары, элес ономатоптор элестин жагымдуу, жагымсыз, сыпайы, осол, жактыруу, жакшы көрүү, мыскылдоо ж.б. маанилерин билгизет. Сал.: *Кылак-кылак этип ак жибек көйнөгүнүн гана*

этеги желбирейт. (Т.Сыдыков.) (жагымсыз мааниси); *Курбуң быйтың-быйтың басат турбайбы.* (сүйл.) (мыскылдоо мааниси) *ж.б.*

Кыргыз тилинин тууранды сөздөрдүн жасалышы, негизинен синтаксистик жол менен кош тибинде, бир сөздү катар айтуу аркылуу пайда болот. Мындай катар айтуунун эки түрү бар: **1.** Эч өзгөрүүсүз катар айтуу: *карк-карк, чыйп-чыйп, шалдыр-шалдыр ж.б.* **2.** Тыбыштык өзгөрүү менен катар айтуу: *арбаң-тарбаң, булк-сулк, жалт-жулт, калдыр-шалдыр ж.б.*

Семантикалык көз карашта, кыргыз тилинин ономатоптору кытай тили сыяктуу эле көп маанилүүлүк мүнөздүү: *жарк, жалт, жулт, жалп, мөлт-мөлт ж.б.* Кыймыл-аракеттин чукул болуусу: *Артына жалт карап алып, шордуу Батийна жаш баладай эчкирип ыйлап жиберди.* (Т.Сыдыков.) *Жаркылдаган оттун, нурдун элеси: Бир тартылган ширеңке жалт дей түшүп кайра өчкөн.* (Т.Сыдыков.)

Жогоруда каралган кытай жана кыргыз тилдериндеги тууранды сөздөргө теориялык жактан салыштырууну жыйынтыктасак, анда:

1. Эки тилде тең тууранды сөздөр арбын. Алар жазуу жана оозеки речинде колдонулат.

2. Кытай жана кыргыз тилдериндеги тууранды сөздөр фонетикалык жактан дээрлик окшош.

3. Түзүлүш курамы боюнча эки тилге тең тууранды сөздөрдүн жөнөкөй, татаал жана катар айтылган сөздөрдүн формасы мүнөздүү.

4. Мааниси боюнча эки тилге бирдей көп маанилүүлүк таандык.

5. Топко бөлүнүшүнө карай, кытай тилинде табыштык тууранды сөздөр басымдуу болсо, ал эми кыргыз тилинде табыш ономатопторунан башка, элес тууранды сөздөр дагы көп колдонулат.

Демек, кытай жана кыргыз тилдериндеги тууранды сөздөр фонетикалык, семантикалык жана түзүлүш курамынын негизинде бири-бирине шайкеш келет.

Адабияттар:

1. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология. - Фрунзе: Мектеп, 1980.
2. Фролова О.П. Ономатопозитические слова в китайском языке // Китайское языкознание: Изолирующие языки: IX международная конференция: Материалы. - М., 1998. - С. 183-185.
3. 尹斌庸 (Инь Бинюнь) «汉语拼音和正词法»-Chinese Romanization: Pronunciation and Orthography, translated and edited by Marry Felley,-Sinologia.-1990. P.451-456.
4. Абдуллаев Э., Давлетов С. Кыргыз тили. - Фрунзе: Мектеп, 1986.

Рецензент: д.филол.н., профессор Усубалиев Б.